

تک‌واژشناسی زبان روسی و مقایسه آن با تک‌واژشناسی زبان فارسی

حسین لسانی

استادیار دانشکده زبان‌های خارجی دانشگاه تهران

چکیده

با کمک علم تک‌واژشناسی می‌توانیم اجزاء تشکیل‌دهنده یک واژه را مورد تحلیل و بررسی قرار دهیم. تک‌واژه‌های زبان روسی از لحاظ تعداد غنی‌تر از زبان فارسی می‌باشند. برای برخی از تک‌واژه‌های زبان روسی در زبان فارسی و بالعکس، نمی‌توان معادل یافت. تک‌واژه‌های زبان فارسی به غیر از ریشه و شناسه، عاری از معنی می‌باشند، در صورتیکه در زبان روسی فقط میان‌وند عاری از معنی دستوری و لغوی است. وندهای زبان فارسی غیر از پی‌واژ که در زبان روسی معادل ندارد، باعث تبدیل اجزاء کلام به یکدیگر می‌شوند، در صورتی که این مورد درباره برخی از وندهای زبان روسی مصداق ندارد.

واژه‌های کلیدی

تک‌واژ، پیشوند، پسوند، میان‌وند، پایان‌وند و پی‌واژ

مقدمه

در این مقاله مؤلف سعی کرده تک‌واژشناسی و تک‌واژه‌های زبان روسی و فارسی را با یکدیگر مقایسه کند، و تا آنجا که امکان دارد، نقاط مشترک و تفاوت دو زبان را در مقوله تک‌واژشناسی به رشته تحریر درآورد.

در زبان‌شناسی معاصر زبان روسی بخشی از نظام زبان‌شناسی که ساده‌ترین جزء معنی‌دار واژه (تک‌واژ) را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد، تک‌واژشناسی (морфемика)

می‌گویند. (روزنتال^۱، ۲۰۰۱، ص ۲۰۷)

”سازه‌شناسی شعبه‌ای است از دستور زبان و زبان‌شناسی فارسی که خصوصیات کلمه و سازه را بررسی می‌کند“ (مهیار^۲، ۱۳۷۹، ص ۱۳۰)

کوچکترین واحد یا جزء معنی‌دار واژه در زبان روسی را که قابل تقسیم به قسمت‌های کوچکتری نباشد، تک‌واژ (морфема) گویند. (تیخونف^۲، ۱۹۸۵، ص ۱۸)

پاره‌واژه (تک‌واژ) (морфема): در زبان فارسی، تک‌واژه‌ها عناصر غیر مستقل زبانی‌اند که به آخر، میان و یا ابتدای کلمه می‌پیوندند و شکل دستوری آنرا تغییر می‌دهند. مانند: پسوند، پیشوند و غیره (مهیار^۲، ۱۳۷۶، ص ۵۶).

برای درک مطالب عنوان شده به دو مثال زیر در زبان روسی و فارسی توجه کنید: واژه лесной از سه تک‌واژ ریشه лес- که معنی اصلی واژه در آن نهفته است و دو تک‌واژ کمکی (وندها) شامل: پسوند -н- و پایانه صرفی -оñ- تشکیل شده است. واژه میزبان از ریشه میز و پسوند بان ترکیب شده است. فعل بازآمدن نیز مرکب از پیشوند باز و مصدر آمدن است.

کلمه لبالب از دو ریشه لب+ لب و میان‌وند الف تشکیل شده است.

در زبان‌شناسی معاصر زبان روسی و فارسی تک‌واژ ریشه و سایر وندها به دلایل زیر از یکدیگر متمایزند:

۱- تمام واژه‌ها هم در زبان فارسی و هم در زبان روسی دارای تک‌واژ ریشه‌اند، در صورتی که برخی از تک‌واژه‌ها می‌توانند در ساختار برخی از اجزاء کلام به کار نروند: تک‌واژ یا شناسه^۱ ут, ят, ат - در زبان روسی فقط مربوط به افعال است، معادل آن در زبان فارسی شناسه^۱ - ند - است که همه آن‌ها در ساختمان فعل کاربری دارند. پسوند ейш^۲ - فقط مربوط به صفت است که معادل آن در زبان فارسی پسوند (ترین) فقط در صفات عالی (برترین) به کار می‌رود.

۲- تک‌واژ ریشه هم در زبان فارسی و هم در زبان روسی دارای معنی است، در حالیکه برخی از وندها در هر دو زبان عاری از معنی است. مانند میان‌وند: در واژه

1- Розенталь

2- Тихонов

самолёт که آوای o فقط دو تک‌واژ сам و лет را به یکدیگر متصل می‌کند. در واژه کشاکش آوای الف دو ریشه کش را به یکدیگر وصل کرده است.

یادآوری می‌کنیم که در زبان روسی فقط میان‌وند است که معنی خاصی ندارد، اما سایر وندها معمولاً دارای معنی بوده در صورتیکه در زبان فارسی وندها و پی‌واژ اکثراً فاقد معنی مستقلی می‌باشند.

به منظور بررسی و مطالعه هرچه بیشتر علم تک‌واژشناسی و شناخت هر یک از تک‌واژها اجزاء تشکیل دهنده واژه را جداگانه مورد تحلیل قرار می‌دهیم.

تک‌واژ ریشه (корень)

تک‌واژ ریشه جزء اصلی یک واژه است (لکانت^۱ ۲۰۰۱، ص ۱۸۳). بیشتر محققین زبان روسی بر این باورند که تمامی واژه‌های زبان روسی دارای ریشه‌اند، به نظر زبان‌شناس روسی تیخونوف فعل **вы-ну-ть** بدون ریشه است، با این استدلال که **вы** پیشوند، **ну** - پسوند و **ть** پسوند مصدری است. (تیخونوف ۱۹۸۵، ص ۱۹)

”کلمه ای که وندها به آن می‌چسبند و کلمه مرکب می‌سازند پایه (پایه واژه یا بنیاد) نامیده می‌شود“ مثل **کار+گر=کارگر** (در مثال یاد شده تک‌واژ گر، پسوند محسوب می‌شود) (مهیار ۱۳۷۶، ص ۵۶)

در زبان فارسی مانند زبان روسی تک‌واژ ریشه می‌تواند جامد (ساده) یا مشتق (مرکب) باشد. واژه‌ای که فقط از تک‌واژ ریشه ساخته شده باشد، جامد و تک‌واژی که در آن غیر از ریشه یک یا چند وند به کار رفته باشد، مشتق گویند.

تک‌واژ ریشه هم در زبان فارسی و هم در زبان روسی به علت خاصیت ترکیب پذیری بسیار شدید با سایر تک‌واژها (وندها) در غنی کردن واژگان زبان نقش به سزایی ایفا می‌نمایند. مانند:

стар= старый, нестарый, по-старому, старость, постареть- старуха, старик...

در زبان فارسی از بن مضارع آموز می‌توان به صورت زیر در غنی‌سازی واژگان کمک گرفت.
آموزه: آموزش، آموزشگاه، آموزش‌شده، آموزگار، آموز! (بیاموز)، آموزه، آموزنده.

در تک‌واژه ریشه هنگام غنی سازی واژگان، هم در زبان روسی و هم در زبان فارسی، دگرگونی‌هایی به وجود می‌آید مانند: **мог** از مصدر **мочь** که آوای **ч** هنگام تبدیل فعل در زمان گذشته به **г** تبدیل می‌شود.

در زبان فارسی در برخی از مصادر، دگرگونی‌های صرفی همانند زیر است:
مصدر **ریختن** هنگام صرف شدن آوای **خ** به **ز** تبدیل می‌شود (می‌ریزم)، در مصدر رفتن نیز دگرگونی دیگری هنگام صرف شدن به وجود می‌آید. (آوای **ف** به **ر** تبدیل می‌شود (می‌روم)).

پایانه صرفی (окончание, флексия)

این تک‌واژه در زبان روسی وجود دارد و بیانگر ارتباط نحوی واژه‌ها با یکدیگر و نشانگر معنی دستوری واژه است. (تیخونف ۱۹۸۵، ص ۲۰).

در زبان فارسی تک‌واژی که بیانگر ارتباط نحوی برخی از کلمات و ترکیب‌ها با یکدیگر وجود دارد. در برخی از ترکیبات این نقش را پی‌واژه (کسره اضافه) ایفا می‌نماید. در زبان فارسی ارتباط نحوی سایر کلمات و ترکیب‌ها از طریق نقش واژه‌ها در جمله و به کمک هسته مرکزی جمله (گزاره)، حروف اضافه و علامت مفعولی صورت می‌پذیرد.

در زبان روسی فقط واژه‌هایی صرف می‌شوند که دارای تک‌واژه پایانه صرفی می‌باشند، قیود فعلی و بطور کلی واژه‌های غیرقابل تصریف، فاقد تک‌واژه پایانه صرفی می‌باشند. اغلب پایانه‌های صرفی در انتهای ریشه قرار دارند ولی در برخی از واژه‌ها این تک‌واژه می‌تواند در وسط واژه قرار گیرد. برای مثال در واژه **кого-нибудь**، پایانه صرفی **-ого** در وسط واژه قرار گرفته است. در اعداد مرکب دو تک‌واژه ریشه وجود دارد. یکی در وسط واژه و دیگری در انتهای آن مانند:

двести, четырёх стах

همان‌طوری که قبلاً اشاره شد، در زبان روسی در بسیاری از جملات یا ترکیب‌ها، پایانه صرفی نشانه ارتباط نحوی واژه با سایر کلمات‌اند. در برخی از واژه‌ها پایانه صرفی همزمان هم جنس واژه را بیان می‌کنند و هم اشاره‌ای به جنس واقعی شخص دارد. مانند:
супруг, супруга

در زبان روسی علاوه بر پایانه صرفی، برخی از پسوندها نیز جنس شخص را نشان می‌دهند. مانند:

учитель, учительница, крестьянин, крестьянка (تیکخوف، ۱۹۸۵، ص ۲۰)

در زبان فارسی مقوله جنسیت کاربرد ندارد بنابراین پسوندی هم که بیانگر جنسیت باشد وجود ندارد. در برخی از واژه‌های زبان روسی پایانه صرفی بخوبی مشخص نیست. وقتی این واژه را در حالت‌های مختلف صرف می‌کنیم و یا با واژه‌های هم خانواده مقایسه می‌کنیم، پی به پایانه صرفی واژه می‌بریم. برای مثال واژه *дом* را در نظر می‌گیریم. این واژه عاری از هرگونه آوایی است که بیانگر پایانه صرفی باشد. اگر این واژه را با همین کلمه در حالت‌های مختلف مقایسه کنیم، پایانه صرفی آن مشخص می‌شود. به این‌گونه تک‌واژ، پایانه صرفی تهی یا صفر می‌گویند و آن را با این علامت Ø نشان می‌دهند. مثال: *дом-Ø, дома, дому, дом-Ø, домом, о дом-е*

پسوند (суффикс): تک‌واژ پسوند بعد از تک‌واژ ریشه به کار می‌رود. مانند:

Столик, деревянный, семеро,

در واژه‌های غیرقابل تعریف، پسوند در آخر واژه قرار می‌گیرد. در زبان روسی اغلب پسوندها نقش واژه‌سازی را ایفا می‌نمایند.

برخی از پسوندهای زبان روسی برای بیان معانی دستوری به کار می‌روند. مانند:

پسوند -л - این پسوند نمایانگر زمان گذشته است.

در زبان روسی همانند پایانه صرفی تهی، پسوند تهی نیز وجود دارد. (دیبرووا^۱ ۲۰۰۱، ص ۵۰۳)

از مقایسه واژه‌های مشابه در زبان روسی پی به پسوند تهی می‌بریم. در واژه زیر پسوند تهی به‌خوبی مشهود است: *мог-Ø-Ø* این واژه هم دارای پسوند تهی و هم دارای پایانه صرفی تهی است، چرا که در مقایسه با زمان گذشته مؤنث همین فعل درمی‌یابیم که پایانه صرفی *а* و هم پسوند -л وجود دارند (*могла*) در زبان فارسی تک‌واژ پسوند با نام‌های دیگری نیز به کار می‌رود: پس‌آوند و پس‌واژه، که متداول‌ترین آنها در زبان فارسی همان پسوند می‌باشد.

”پسوند عنصر زبانی غیرمستقل و گاهی مستقل است که به آخر یک کلمه که ریشه نامیده می‌شود متصل می‌شود و غالباً در معنی و حالت دستوری آن تصرف می‌کند (و گاهی نیز هیچ تغییری در آنها به وجود نمی‌آورد) و مشتقاتی می‌سازد که معمولاً در گروه‌های دستوری و لغوی خاص دسته‌بندی می‌شوند.“ (مهیار ۱۳۷۶، ص ۵۷)

در زبان فارسی گاهی در تشخیص وندها (پیشوند و پسوند) با حروف اضافه دچار اشتباه می‌شویم، برای جلوگیری از اشتباهات مشابه می‌توان رهنمود زیر را به کار بست: وندها معنی واژه را دگرگون می‌کنند. بن مضارع فعل رفتن را در نظر می‌گیریم رو، حالا به این بن پسوند ان را اضافه می‌کنیم واژه رو+ان= روان حاصل می‌شود، حرف اضافه در واژه‌هایی که با آنها به علت خصوصیات نحوی جمله در ارتباط است، به هیچ‌وجه دگرگونی ایجاد نمی‌نماید. مانند: به شما، برای تو، به خاطر تو و غیره، در ترکیب‌های یاد شده به، برای و به خاطر حرف اضافه محسوب می‌شوند.

در کتاب فارسی و آیین نگارش، پسوند به صورت زیر توضیح داده شده است:

”الفاظی که به آخر کلمات افزوده می‌شود و فعل مرکب یا اسم مرکب یا صفت مرکب می‌سازند، پسوند نامیده می‌شوند.“ (رزمجو ۱۳۶۹، ص ۴۵)

در زبان فارسی پسوند به ریشه واژه اضافه می‌شود و تقریباً تمام اجزاء سخن غیر از فعل، از آن حاصل می‌شود. به مثال‌های زیر دقت کنید:

۱- پسوند الف به بن مضارع اضافه می‌شود و صفت به وجود می‌آید: دان + الف =

دانا، شنو + الف = شنوا

۲- پسوند الف به آخر اسم اضافه می‌گردد و صوت حاصل می‌شود: دریغ + الف =

دریغا، خوش + الف = خوشا

۳- پسوند ار به آخر بن ماضی اضافه می‌گردد و اسم مصدر، صفت فاعلی و صفت

مفعولی ایجاد می‌شود. مانند: رفت (بن ماضی) + ار = رفتار (اسم مصدر) ، خرید (بن ماضی)

+ ار = خریدار (صفت فاعلی)، گرفت (بن ماضی) + ار = گرفتار (صفت مفعولی)

۴- پسوند چی به آخر اسم اضافه می‌شود و اسم شغل حاصل می‌شود. مانند:

گاری (اسم) + چی = گاری چی (اسم شغل)

۵- پسوند **هه** (هه) از بن مضارع افعال اسم ابزار می‌سازد: گیر (بن مضارع) + هه =
گیره - رند (بن مضارع) + هه = رنده

پیشوند (префикс): پیشوند تک‌واژی است که قبل از ریشه قرار می‌گیرد. پیشوند در زبان روسی هیچگاه باعث تغییر ماهیت اجزاء کلام نمی‌شود. به عبارت دیگر، پیشوند نمی‌تواند اسم را به فعل یا اسم را به صفت تبدیل نماید.

در زبان فارسی پیشوند قبل از ریشه قرار می‌گیرد و باعث تغییر ماهیت اجزاء سخن و تبدیل آنها به یکدیگر می‌شود. به مثال‌های زیر توجه نمائید:

۱- پیشوند **با** به ریشه اسم اضافه می‌گردد و صفت حاصل می‌شود: هنر (اسم) + با =
باهنر (صفت)، کمال (اسم) + با = **باکمال** (صفت).

۲- در نتیجه ادغام پیشوند **بی** به اسم، صفت بدست می‌آید: خرد (اسم) + بی =
بی‌خرد (صفت)، گناه (اسم) + بی = **بی‌گناه** (صفت).

۳- **با** کمک پیشوند **فرا** از بن ماضی، فعل مرکب حاصل می‌شود: گرفت (فعل) +
فرا = **فراگرفت** (فعل مرکب).

میان‌وند (интерфикс): در برخی از کلمات تک‌واژی دیده می‌شود که در هر دو زبان عاری از معنی است. این تک‌واژ در هر دو زبان نقش اتصال را ایفا می‌کند. به نظر تعدادی از محققان روسی (زمسکایا، پانوف) میان‌وند جزئی از واژه است که عاری از هرگونه معنی می‌باشد و نمی‌توان آنرا جزء اجزاء یا ابزار واژه‌سازی محسوب نمود (روزنتال ۲۰۰۱، ص ۱۶۹).

در زبان روسی معمولاً میان‌وند بین دو ریشه قرار می‌گیرد. به مثال‌های زیر توجه بفرمائید:

Кубометр, долгорукий, самовар...

در برخی از واژه‌های زبان روسی برای سهولت در تلفظ، هنگام صرف آوایی به آن واژه اضافه می‌گردد. به این آوا میان‌وند گویند. به مثال‌های زیر توجه بفرمائید.

۱- در صرف برخی از فعل‌ها:

Жи-в-у (жить), люб-л-ю (любить), сп-л-ю (спать)...

۲- در واژه‌سازی برخی از کلمات:

Мат-ер-и (мать), сын-ов-ья (сыновья), врем-ен-а (времена),

америк-ан-ск-ий (американский), ...

در زبان فارسی جزیی که بین دو کلمه افزوده می‌شود و کلمه‌ای با مفهوم تازه می‌سازد میان‌وند نام دارد. (رزمجو ۱۳۶۹، ص ۵۲)، تک‌واژ میان‌وند در زبان فارسی می‌تواند فقط یک یا دو آوا باشد و این آواها معمولاً باعث تبدیل اجزاء کلام به یکدیگر می‌شوند مانند:

میان‌وند الف: کش+الف+کش = کشاکش

میان‌وند ب: سر+به+سر = سر به سر

میان‌وند تا: سر+تا+سر = سرتاسر

میان‌وند و: داد+و+ستد = داد و ستد

پی‌واژ

در زبان روسی این تک‌واژ وجود ندارد. در زبان فارسی پی‌واژ فقط برای بیان وابستگی نحوی کلمات به یکدیگر به کار می‌رود. نقش این تک‌واژ را در زبان روسی در اکثر موارد پایانه صرفی ایفا می‌نماید. به منظور درک هرچه بیشتر نقش پی‌واژ در زبان فارسی و معادل آن در زبان روسی به مثال زیر توجه کنید؛

کتاب خواهر

در زبان فارسی ارتباط نحوی این دو واژه با یکدیگر، یعنی تعلق کتاب به خواهر توسط کسره اضافه بیان می‌گردد که آن را پی‌واژ نیز گویند. در زبان روسی کسره اضافه‌ی زبان فارسی در موارد مشابه معمولاً با پایانه صرفی حالت اضافه بیان می‌شود.

به ترجمه ترکیب کتاب خواهر در زبان روسی دقت شود: Книга сестры

به عبارت دیگر تبدیل پایانه صرفی а در واژه сестра در حالت فاعلی، به واژه ы

در حالت اضافه، معادل پی‌واژ زبان فارسی است.

نتیجه‌گیری

با مقایسه تک‌واژه‌های زبان‌های روسی و فارسی می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

۱- میان‌وند در زبان روسی باعث تغییر ماهیت دستوری واژه نمی‌شود، در صورتی که در زبان فارسی، میان‌وند می‌تواند اجزاء کلام را به یکدیگر تبدیل نماید. این تک‌واژ در هر

دو زبان عاری از معنی است.

۲- پیشوند در زبان روسی باعث تغییر حالت دستوری کلمات نمی‌شود، به عبارت دیگر در زبان روسی ادغام پیشوند به هر واژه‌ای باعث می‌شود که همان جزء سخن حاصل شود (از اسم با کمک پیشوند فقط اسم ساخته می‌شود). در صورتی که پیشوند در زبان فارسی باعث تغییر حالت دستوری واژه می‌شود.

۳- با کمک پسوند هم در زبان روسی و هم در زبان فارسی می‌توانیم حالت دستوری اجزاء سخن را به یکدیگر تبدیل کنیم.

۴- در زبان روسی عمدتاً تک‌واژ ریشه، دارای معنی اصلی واژه است. در زبان فارسی نیز ریشه‌ها (بن ماضی و بن مضارع) دارای معنی می‌باشند.

۵- در زبان روسی تعداد تک‌واژه‌های تشکیل دهنده یک واژه به مراتب از تک‌واژه‌های زبان فارسی بیشتر است.

۶- در زبان روسی پی‌واژ و در زبان فارسی تک‌واژ پایانه صرفی، به غیر از شناسه در بحث افعال، وجود ندارد. این دو تک‌واژ در بعضی موارد برای بیان ارتباطات نحوی می‌توانند جایگزین یکدیگر شوند.

۷- جایگزینی پی‌واژ و پایانه صرفی بیشتر در ترکیب ضمائر ملکی و اسم، صفت و موصوف، صفت‌های فاعلی و مفعولی، اعداد ترتیبی و اسم، و بطور کلی در ترکیب وابسته هم‌آهنگ با اسم و حالت اضافی (P.n.) برای بیان انواع اضافه (دو اسم پی در پی) به کار می‌رود.

۸- تک‌واژ شناسه در زبان فارسی دقیقاً نقش پایانه صرفی در افعال زبان روسی را ایفا می‌نماید و دقیقاً معنی دستوری آنها در هر دو زبان یکی است. هم شناسه و هم پایانه صرفی در افعال هر دو زبان بیانگر شخص و شمار در زمان حال و آینده در زبان فارسی و روسی هستند.

منابع

احمدی، احمد؛ رزمجو، حسین؛ رکنی، محمد مهدی و عقدائی، ابراهیم. *فارسی و آئین نگارش*، تهران: انتشارات چاپ و نشر ایران، ۱۳۶۹.

انزلی، حسن، *دستور زبان فارسی*، ارومیه: انتشارات انزلی، ۱۳۶۶.

حق شناس، علی محمد؛ داوری، حسین؛ ذوالفقاری، حسین؛ سمیعی، احمد؛ سنگری، محمدرضا؛ عراقی، غلامرضا؛ قاسم‌پورمقدم، حسین و وحیدیان، کامیار، *زبان فارسی*، تهران: انتشارات شرکت چاپ و نشر ایران، (۱۳۸۱).

مهیار، محمد، *فرهنگ دستوری*، تهران: انتشارات میترا، ۱۳۷۶.

Диброва Е.И. Современный русский язык М. 2001

Лекант П.А. “Современный русский язык” М. 2001

Лингвистический энциклопедический словарь М. 1990

Розенталь Д. Э. “Словарь-справочник лингвистических терминов”, М. 2001.

Розенталь Д.Э. “Современный русский язык” М. 2001

Рубинчик Ю.А. “Грамматика современного персидского литературного языка”

Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. М. 1985

